

نگاهی تطبیقی به صلح کل اکبری و آموزه وحدت ادیان در مکتب آذرکیوان

فرزانه گشتاسب*

چکیده

دوران حکومت اکبرشاه، سومین فرمانروای تیموری هند، به دلیل دیدگاه‌های خاص سیاسی و دینی وی، یکی از مهم‌ترین و برجسته‌ترین دولت‌ها در تاریخ هند شناخته شده است. اعتقاد به صلح کل و برقراری فضای آشتی و مدارای دینی بین پیروان ادیان و مذاهب، عقاید عرفانی، پرستش افلاک و ستارگان، ایران‌دوستی و توجه به زبان فارسی، تمایل به برگزاری جشن‌های ایران باستان، هزاره‌گرایی، و باور به تناسخ مهم‌ترین اعتقادات اکبرشاه‌اند. در این مقاله تلاش می‌شود، پس از مروری کوتاه بر عقاید اکبرشاه که نشان از تلاش او برای جمع‌کردن عقاید و باورهای ادیان و مذاهب گوناگون دارد، درباره نسبت یکی از عقاید او یعنی صلح کل با عقیده وحدت ادیان آذرکیوان پژوهش و بررسی دقیق‌تری صورت گیرد و احتمال برخورد و ارتباط این دو عقیده بررسی شود.

کلیدواژه‌ها: آذرکیوان، اکبرشاه، صلح کل، کثرت‌گرایی دینی.

۱. مقدمه

«صلح کل»، یعنی برقراری وفاق و آشتی در میان پیروان همه ادیان و مذاهب، اصل و اساس تعلیم و آموزه‌ای است که آن را با عنوان دین الهی می‌شناسیم و به ابوالفتح جلال‌الدین محمد، ملقب به اکبرشاه (۹۴۹-۱۰۱۴ق/۱۵۴۲-۱۶۰۵م) منسوب است. شاید رواداری و تساهل مذهبی شیوه‌ای رایج در تاریخ دینی سرزمین پهناور و پُرجمعیت هندوستان بوده باشد، اما آموزه‌ای چنین مدون که همه ادیان و مذاهب را به رسمیت بشناسد، برای آن‌ها

* دانشیار رشته فرهنگ و زبان‌های باستانی، پژوهشگاه شکره زبان‌شناسی، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، f_goshtasb@hotmail.com

جایگاه و مشروعیت الهی قائل باشد، و حق انتخاب دین و ساخت بت‌خانه و کنیسه و آتش‌کده و دخمه و مسجد را آزاد بگذارد در تاریخ ادیان و حکومت‌ها بی‌سابقه است. از سوی دیگر، در همان زمان یعنی نیمه دوم قرن دهم و نیمه اول قرن یازدهم هجری و در همان سرزمین یعنی در شهری به نام پتنه (Patna) در کشور هند، عارفی ایرانی تبار به نام آذرکیوان سخنانی از همین دست دارد؛ از وحدت ادیان و «آمیزه میرچار» سخن می‌گوید و بر این باور است که همه ادیان از یک حقیقت واحد سخن می‌گویند. او پیروان خود را به سوی همان حقیقت راه می‌نماید و تأکید می‌کند که راه همه ادیان یکی است و همه آن‌ها به خداوند یکتا می‌رسد و می‌تواند راه نجات و رستگاری را در پیش‌روی آدمی قرار دهد. آذرکیوانیان «بنابر اصل مذهب خویش» معتقدند که «به هر دین به خدا توان رسید» (دبستان‌المناد، هب، ۱۳۶۲: ۴۷) و «به هر دین نجات توان یافت» (بهرام بن فرهاد، ۱۲۷۰ق: ۱۸۰).

شبهات این دو آموزه در زمان و مکانی واحد این پرسش را پیش می‌کشد که آیا اکبرشاه و آذرکیوان با یکدیگر ارتباط داشته‌اند؟ و آیا آموزه یکی از این‌ها برگرفته از دیگری است؟ به جز دو پژوهش‌گر ایران‌شناس، دان شفیلد (Sheffield, 2014: 179-180) و تاکشی آئوکی (Aoki, 2002: 155-160)، که معتقدند اکبرشاه این تعلیم را از آذرکیوان آموخته است جای دیگری این موضوع بررسی نشده است؛ این دو پژوهش‌گر نیز جزئیات این دو تعلیم را شرح نداده و مقایسه نکرده‌اند. باین‌که درباره جوانب مختلف دین الهی و صلح کل اکبری و انگیزه‌های اکبرشاه و زمینه‌های شکل‌گیری این باور پژوهش‌های متعددی انجام شده است،^۱ در هیچ‌یک از آن‌ها به حضور آذرکیوان در هند و ارتباط او با اکبرشاه اشاره نشده است.

در نوشته‌های آذرکیوانیان چند اشاره کوتاه به ارتباط اکبر شاه با آذرکیوان و شاگردانش می‌توان یافت؛ اما در کتب تاریخی که دوستان یا منتقدان اکبر شاه در آن دوره تألیف کرده‌اند هیچ‌نامی از آذرکیوان یا یکی از شاگردان و مریدانش نیست، از کتاب‌ها و نوشته‌های این فرقه یاد نشده و از واژه‌های دساتیری که ابداع آذریان است و بعد از قرن یازدهم در فرهنگ‌ها و دیگر آثار زبان فارسی رسوخ می‌کند هیچ اثری یافت نمی‌شود.

در این مقاله تلاش می‌شود پس از مروری کوتاه بر عقاید اکبر شاه که نشان از تلاش او برای جمع‌کردن عقاید و باورهای ادیان و مذاهب گوناگون دارد دو آموزه صلح کل اکبری و وحدت ادیان آذرکیوان، و احتمال برخورد و ارتباط این دو عقیده بررسی شود.

۲. مروری بر عقاید و باورهای اکبرشاه

اندیشه و آرای منحصر به فرد اکبر شاه، به‌ویژه پافشاری و استقامت او در برقراری صلح کل و فضای آشتی و مدارای دینی بین همه ادیان و مذاهب رایج در آن دوره، در نوع خود بی‌نظیر است. اعتقاد او مبنی بر احترام به همه ادیان و مذاهب مهاجرت بسیاری از دانشمندان و ادیبان ایرانی را به سرزمین هندوستان در سده دهم هجری به‌دنبال داشت. این اعتقاد و باور زمینه‌ای را فراهم کرد تا اکبرشاه فرصتی را برای حضور ادیان و عقاید گوناگون در کنار یکدیگر فراهم آورد. نگاهی به عقایدی که در دولت اکبرشاه ترویج و تبلیغ می‌شد نشان می‌دهد که او با این که مسلمانی معتقد بود، برای آرا و عقاید پیروان ادیان دیگر حرمت بسیار قائل بود.

به‌گواهی متون تاریخی، اکبرشاه به عرفان و تصوف بسیار توجه و علاقه داشت و احتمالاً پدر و پدر بزرگ وی در پدید آمدن و شکل‌گیری گرایش‌های عرفانی او نقش مهمی داشتند (بنگرید به جهانی و محمودی، ۱۳۹۱: ۷). او به‌ویژه عرفای سلسله چشتیه را بسیار گرامی می‌داشت، هر سال به زیارت مزار شیخ معین‌الدین چشتی در اجمیر و شیخ فریدالدین شکرگنج (گنج‌شکر) در اجودهن (Ajodhan) یا پاک‌پتن شریف می‌رفت و به شیخ سلیم چشتی که در همان زمان پیر و مراد صوفیان این سلسله بود ارادت بسیار داشت (بنگرید به مقیم هروی، ۱۹۲۷: ۲۲۴، ۳۳۴؛ هندوشاه استرآبادی، ۱۳۸۸: ۱۸۹-۱۹۰). پژوهش‌گران معتقدند انتقال پایتخت از شهر بزرگ دهلی به روستای کوچک سیکری که محل زندگی شیخ سلیم بود به گرایش‌های عرفانی اکبر شاه بازمی‌گردد (جهانی و محمودی، ۱۳۹۱: ۷-۶) و احتمالاً ساختمان عبادت‌خانه را نیز با الهام از جماعت‌خانه‌های چشتی ساخته است.^۲

پرستش‌کواکب نیز یکی از مهم‌ترین اعتقادات اکبرشاه بوده است. در کتب تاریخی به تفصیل از این اعتقاد اکبرشاه سخن رفته است و برای تأیید آن به عقاید «حکمای فرس و یونان و هند و صابئییه» و نیز ترکان و مغولان ارجاع داده شده است (بنگرید به دبستان‌المذاهب، ۱۳۶۲: ج ۱، ۳۰۵-۳۰۶)؛ در همین کتاب درباره اهمیت ستاره‌پرستی در نظر مغولان چنین سخن رفته است: «غرض آن‌که تا سلاطین مغول پرستش‌کواکب می‌کردند، بر عالمیان مستولی بودند، همین‌که دست‌باز داشتند اکثر ولایات از دست ایشان رفت و اگر مانند زبون و بی‌قدر شدند» (همان: ۳۰۸). اشاره به آرای نیاکان اکبرشاه درباره پرستش ستارگان و فضایل آن‌ها شاید به این دلیل بوده است که مذهب تأییدی بر اعتقاد او به

پرستش کواکب و ستارگان گذارده شود؛ عقیده‌ای که بیش از عقاید دیگر اکبرشاه با باورهای اسلامی ناسازگار بود. از آدابی که اکبرشاه در پرستش آفتاب به جای می‌آورد سرایش اذکار و دعاهایی در ستایش آفتاب به زبان‌های فارسی، هندی، ترکی، و تازی بود (دبستان‌المناهج، ۱۳۶۲: ج ۱، ۳۰۰؛ بدائونی، ۱۳۸۰: ج ۲، ۱۸۰-۱۸۱). در منابع تاریخی اشارات دیگری نیز به آداب پرستش آفتاب و کواکب در دوره اکبرشاه می‌توان یافت؛ مثلاً این که شاه و اطرافیان او «لباسی را موافق رنگ یکی از سیارات سبعة که هر روزی به کوکبی منسوب است ساختند» (بدائونی، ۱۳۸۰: ج ۲، ۱۸۱) و نیز رسم شده بود که در هنگام افروختن شمع و چراغ قیام می‌کردند (همان).

اکبرشاه، به جز تکریم آفتاب و کواکب، توجهی خاص به بزرگداشت آتش هم داشت. در نوشته‌های تاریخی آمده است که وی این رسم را از زردشتیان ایران و هند آموخت و با کمک ابوالفضل علامی در شبستان کاخ او آتشی را به شیوه «آتش کده ملوک عجم» که شب و روز روشن بوده است برپا داشتند «که آیات است از آیات خداوند و نوری است از انوار ایزد بلند» (دبستان‌المناهج، ۱۳۶۲: ج ۱، ۳۰۰؛ نیز بنگرید به بدائونی، ۱۳۸۰: ج ۲، ۱۸۱).

اکبرشاه در ایران‌دوستی و بزرگداشت زبان فارسی نیز گوی سبقت را از پدر و پدربزرگش، همایون و بابر، ربوده بود. ترجمه آثار مهم و ارزنده ادیان و فرهنگ‌های دیگر به زبان فارسی، تدوین تقویمی جدید به نام «تقویم الهی» براساس تقویم قدیم ایرانی و سال‌شمار زردشتیان، و برگزاری اعیاد ایران باستان از اقدامات مهم اکبرشاه در دوره حکومتش به شمار می‌آید. بزرگ‌ترین این عیدها نوروز بود که به نظر می‌رسد به دلیل ارتباط با آغاز سال و تحویل آفتاب در برج حمل برای اکبر شاه اهمیتی ویژه داشت.^۳ وی در نامه خود به ملوک و متصدیان امور مهم کشور آنان را به برگزاری درست و باشکوه این جشن‌ها سفارش کرده است (دبستان‌المناهج، ۱۳۶۲: ج ۱، ۳۱۳).

قراردادن کواکب، به مثابه قبله، و نیز باور به اندیشه صوفیان مبنی بر این که انسان کامل کعبه و قبله آدمی است و کعبه یا قبله زمینی و مادی برای توجه در نماز شایسته نیست (همان: ۲۹۹، ۳۰۳، ۳۰۵، ۳۰۶) و هزاره‌گرایی، تناسخ، و توجه به اصول اخلاقی از دیگر باورهای اکبرشاه بود. اعتقاد به هزاره یکی از اعتقادات اکبرشاه و اطرافیان وی بود. آنان بر این باور بودند که به دلیل گذشت هزار سال از زمان بعثت پیامبر می‌توان بسیاری از رسوم گذشته را تغییر داد. منتقدان اکبرشاه به شدت این عقیده را نقد کردند (بنگرید به بدائونی، ۱۳۸۰: ج ۲، ۲۱۰). البته اکبر شاه خود هیچ‌گاه ادعای مهدویت نکرده و شایعه پیامبری خود را یک دروغ بزرگ خوانده است (بنگرید به علامی، ۱۸۷۹: ج ۲، ۷۰۴-۷۰۷)، اما تصویری

که ابوالفضل علامی از اکبر شاه ارائه داده است فردی الهی و انسانی کامل در ردای خلیفه و امامی عادل است که در پایان هزاره اسلامی تلاش می‌کند تا با برقراری دین الهی صلح و آرامش را بین پیروان ادیان و مذاهب گوناگون برقرار سازد و به جدال‌های دینی و اعتقادی پایان دهد (جهانی و محمودی، ۱۳۹۱: ۱۳). به همین دلیل، به نظر می‌رسد مدعیان مهدویت و کسانی که به ظهور منجی در پایان هزاره معتقد بودند تلاش داشتند تا اکبر شاه را که هم از قدرت سیاسی بالایی برخوردار بود و هم فردی آزاداندیش و بی‌تعصب بود موعود هزاره معرفی کنند.^{۵ و ۶}

۳. صلح کل و دین الهی

طرح «دین الهی» که مبنا و پایه آن «صلح کل»، یعنی وفاق و آشتی همه ادیان و مذاهب با یکدیگر، است مهم‌ترین طرح اکبر شاه در دوره حکومت او در سرزمین هند است.^۶ اکبر شاه در اندرزنامه‌ای که برای شاه عباس صفوی فرستاد و وی را به رفتار ملایم با مردم و به دست آوردن قلب آن‌ها سفارش کرد این رویه را که مبتنی بر صلح و آشتی با همه ملت‌ها و اقوام و مذاهب و مدارا با هر نوع اندیشه و تفکری است «صلح کل» نامیده است.

طبقات خلایق را که ودایع خزاین ایزدی‌اند به نظر اشفاق منظور داشته، در تألیف قلوب کوشش باید فرمود و رحمت عامه الهی را شامل جمیع ملل و نحل دانسته، به سعی هرچه تمام‌تر خود را به گلشن همیشه بهار صلح کل درآورد و همواره نصب‌العین مطالعه دولت‌افزای خود باید داشت که ایزد توانا بر خلایق مختلف‌المشارب متلون‌الاحوال در فیض گشوده، پرورش می‌نماید، پس بر ذمت والای سلاطین که ظلال ربوبیت‌اند لازم است که این طرز را از دست ندهند که دادار جهان‌آفرین این گروه عالی را برای انتظام نشاء ظاهری و پاسبانی جمهور انام آورده است که نگاهبانی عرض و ناموس طبقات انام نمایند (دبستان‌المذاهب، ۱۳۶۲: ج ۱، ۳۱۳).

در سرزمین هندوستان به دلیل رواج ادیان و عقاید گوناگون، همواره رواداری و تساهل و مدارای مذهبی شیوه‌ای رایج در میان مردم و حکام این سرزمین بوده است. در جریان گسترش دین اسلام در هند، حاکمان پیروز سیاست‌های دینی گوناگونی را برای رفتار با مردمی که عقاید و مذاهب گوناگونی داشتند در پیش گرفتند؛ گاه به گرفتن جزیه و ساختن مسجدی در یک شهر اکتفا می‌کردند و اجازه می‌دادند که هندوان به دین خود باقی بمانند و گاه جز به تسلیم ایشان به دین اسلام راضی نمی‌شدند. مهم‌ترین چالش حاکمان مسلمان با

هندوان بر سر معابد آن‌ها و تمثال‌های مقدسی بود که در این اماکن قرار داشت و نزد هندوان مقدس و محترم بود. این تمثال‌ها و معابد گاه، به منزله نماد بت‌پرستی، تخریب شد و گاه به حال خود گذارده شد؛ برای نمونه، می‌توان به شیوه مسالمت‌آمیز محمدبن قاسم در آغاز دوره فتوحات اسلامی در هند (۹۲ق) و هنگامی که شهر «رور» را گرفت اشاره کرد؛ او با این استدلال که بت‌خانه‌ها نیز شبیه به کنیسه‌های نصاری و یهود و آتش‌کده‌های زردشتیان‌اند به گرفتن خراج و ساختن مسجدی در آن‌جا اکتفا کرد؛^۷ اما از سوی دیگر، رفتار برخی حاکمان دیگر چندان صلح‌آمیز نبود؛ مثلاً هنگامی که عباسیان دروازه‌های شهر ملتان را گشودند، نخست بت‌ها و بت‌خانه‌های شهر را تخریب کردند (یعقوبی، ۱۳۴۳: ج ۲، ۳۶۴).^۸ به این ترتیب، تا پیش از حکومت بابرین (۹۳۲-۹۲ق) در دوره‌ای بیش از هشت قرن، سرزمین هند سیاست‌های دینی گوناگون را تجربه کرد و همواره مدارای اهل ادیان گوناگون و سابقه طولانی زندگی مسالمت‌آمیز آنان با یک‌دیگر بر انگیزه‌های مذهبی حکومت‌ها اثرگذار بوده و آن را تعدیل کرده است.^۹

بنابراین، آنچه در دوره اکبرشاه و بابرین به‌عنوان صلح کل و وفاق همه ادیان مطرح می‌شود ریشه‌هایی در سنت رواداری مذهبی در سرزمین هندوستان دارد. بابر و همایون، پدر بزرگ و پدر اکبرشاه، به این فرهنگ رنگ‌باخته جانی تازه دادند و با پیش‌گرفتن رفتاری صلح‌جویانه مقدمات این طرح را در دوره اکبر فراهم ساختند.

برقراری صلح و آرامش در کل جوامع بشری مبنا و پایه باوری است که همه ادیان و مذاهب جهان را به رسمیت بشناسد و برای همه آن‌ها جایگاه و مشروعیت الهی قائل باشد. اکبرشاه چنین آموزه‌ای را «دین الهی» نامیده است. به تعبیر نامه دانشوران (عبدالرب آبادی و دیگران، ۱۳۲۴: ج ۱، ۳۵۵) «دین الهی عبارت است از صلح کل و جاویدان جمیع عباد در کنف حمایت خود به اقتضای معنی ظل‌اللهی و حاصلش آن‌که با احدی تعصب نباشد و هر کسی در سایه رأفت او برآساید» (همان: ج ۲، ۶۵۹). در همین کتاب اندیشه ایجاد دین الهی را از شیخ ابوالفضل دانسته‌اند که وی «محض آسایش همگنان اکبر شاه را به صلح کلی دعوت کرد و به‌اهتمام او دین الهی اختراع شد و دست متعصبین جمهور از آزار خلق کوتاه گردید» (همان: ج ۲، ۶۴۰).

اکبرشاه بر این امر مصر بود که «این دین باید به خواست ایشان روایی گیرد، نه به جبر» (دبستان‌المذاهب، ۱۳۶۲: ج ۱، ۳۰۱) و «هر کس هر دینی که خواهد پذیرد» و هیچ‌کس نباید مانع ساختن بت‌خانه و کنیسه و آتش‌کده و دخمه و مسجد شود (همان: ۳۰۳).

یکی از اقدامات اکبرشاه، پس از بنیاد و اعلام دین الهی، ساخت مکانی به نام «عبادت‌خانه» در شهر فتحپور سیکری در نزدیکی آگرا بود که علما و روحانیان شیعه، سنی، مسیحی، یهودی، زردشتی، هندو، و حتی ملحدان و دهریان با آزادی و امنیت در آن جا گرد هم می‌آمدند و بحث و گفت‌وگو می‌کردند. خود اکبرشاه نیز در این جلسات حضور می‌یافت و بر بحث‌ها نظارت داشت، به‌ویژه پس از «جذبۀ عظیمی» که سال ۹۸۷ قمری بر اکبرشاه واقع شد «بیش‌تر اوقات را در منزلی که به عبادت‌خانه موسوم بود به صحبت علما و صلحا و مشایخ می‌گذرانیدند» (مقیم هروی، ۱۹۲۷: ج ۲، ۳۳۷-۳۳۹؛ نیز بنگرید به بدائونی، ۱۳۸۰: ج ۲، ۱۷۵-۱۷۷).

ساخت بنای عبادت‌خانه در سال ۹۸۲ ق موافق سال بیستم الهی آغاز شد (مقیم هروی، ۱۹۲۷: ج ۲، ۳۱۱). اکبرشاه که از جوانی «به صحبت ارباب فضل و کمال و مجالست اصحاب وجد و حال» میل و رغبت تمام داشت و همواره این «طبقه‌ی علیۀ عزیزالوجود را معزز و محترم داشته، در مجلس بهشت آئین و محفل خلد برین احضار می‌فرمودند»، پس از اتمام بنای عبادت‌خانه، به‌ویژه در روزهای جمعه و ایام متبرک در آن جا حضور می‌یافت و تا سپیده‌دم اوقات را به گفت‌وگو با حکیمان و دانشمندان سپری می‌کرد (همان: ج ۲، ۳۱۰-۳۱۱). در نخستین روزهای گشایش عبادت‌خانه، تنها افرادی خاص مانند مخدوم‌الملک و شیخ عبدالنبی به این مکان آمد و شد داشتند، اما به تدریج بر تعداد علمایی که در مجلس بحث عبادت‌خانه شرکت می‌کردند افزوده شد و به‌همین نسبت گاه بحث و جدل بین ایشان بالا می‌گرفت و حتی بر سر جای نشستن بینشان اختلاف پیش می‌آمد (بدائونی، ۱۳۸۰: ج ۲، ۱۳۹-۱۳۸)، و به همین دلیل بود که اکبرشاه جایگاه دانشمندان را در عبادت‌خانه چنین مقرر کرد:

در ایوان غربی سادات، در جنوبی علما و ارباب دانش، و در شمالی مشایخ و ارباب حال بلا اختلاط و امتزاج نشدستند. جمعی از امرا و مقربان درگاه که مناسبتی به ارباب فضل و اصحاب وجد داشتند در ایوان شرقی بنشستند (همان).

اختلاف‌ها و کشمکش‌های علمای عبادت‌خانه زمانی به این بحث کشیده شد که «اطلاق لفظ اجتهاد و مجتهد بر چه کس می‌توان نمود و که را مجتهد می‌توان گفت؟» (مقیم هروی، ۱۹۲۷: ج ۲، ۳۴۵). در پی این اختلاف‌نظر، علمای آن دوره از جمله مخدوم‌الملک، شیخ عبدالنبی، قاضی جلال‌الدین ملتانی، شیخ مبارک، و غازی‌خان بدخشی تذکره یا محضری نوشتند و حکم دادند که

مرتبه سلطان عادل عندالله زیاده از مرتبه مجتهد است و حضرت سلطان الاسلام کهن الانام امیرالمؤمنین ظل الله علی العالمین ابوالفتح جلال الدین محمد اکبر پادشاه غازی خلدالله ملکه ابد - اعدل و اعقل و اعلم بالله اند (همان؛ نیز بنگرید به بدائونی، ۱۳۸۰: ج ۲، ۱۸۸).

به این ترتیب، اکبرشاه به مقام مجتهد و امام عادل ارتقا یافت و اگر بین علما اختلافی پیش می آمد، تنها حکمی که می توانست به حل و فصل موضوع بینجامد حکم حاکم بود، و پس از آن بود که مقام و جایگاه او در عبادت خانه ای که بنیان نهاده بود مطلقاً بالاترین مقام دینی شد.

در *شارستان چهار چمن* و در فصل دهم *دبستان المذاهب* که به «عقاید الهیه» پرداخته شده است، شرح گفت و گوها و بحث های علمای ادیان گوناگون آورده شده است که در حضور اکبرشاه انجام می شده است. این جلسات احتمالاً در عبادت خانه فتحپور سیکری برگزار می شد. چنان که از این متون برمی آید، اندیشمندان در این گفت و گوها آزادانه عقاید و باورهای خود را به زبان می آوردند و اکبرشاه که بر این بحث ها نظارت داشته نظر خود را بر آنان تحمیل نمی کرده است. این بحث و جدل ها بسیاری از عقاید پیروان ادیان گوناگون، به ویژه عقایدی را که سبب اختلاف ایشان بود، نمایان می کند. بر اثر رواج این بحث ها و «شنیدن مناظره علما در میان مردم، بالطبع، خواندن تفسیر و فقه برطرف شد و نجوم و حکمت و حساب و تصوف و شعر و تاریخ مقرر گشت» (*دبستان المذاهب*، ۱۳۶۲: ج ۱، ۳۰۱-۳۰۲).

همان گونه که اشاره شد، به جز ادیان اسلام، مسیحیت، یهود، زردشت، و هندو، اندیشمندانی دیگر نیز حضور داشتند که پیرو هیچ یک از این ادیان نبودند و به هیچ پیامبری به جز عقل خود انسان باور نداشتند؛ برای نمونه، حکیمی دانشمند بحثی طولانی و مفصل با پیروان پنج دین دیگر دارد که شرح آن در کتاب *دبستان المذاهب* (ج ۱، ۲۹۴-۲۹۷) آمده است. این حکیم به ولایت عقل به مثابه «صاحب ناموس اکبر» معتقد است و باور دارد هنگامی که انسان از چنین موهبت بزرگی برای هدایت به سوی خداوند برخوردار است او را نیازی به پیامبران گوناگون نیست. بین سخنان این حکیم و اعتقادات اکبرشاه وجوه مشترک بسیاری می توان یافت و چه بسا این سخنان و باورها بر اکبرشاه اثر گذارده باشد.

دین الهی ای که اکبر شاه آن را بنیاد نهاد کتاب نداشت، دستگاه روحانیت نیز نداشت، و هیچ کس را برای پیوستن بدان ترغیب و تشویق نمی کردند؛ این آئین که خود اکبرشاه آن را «توحید الهی» نامیده بود مجموعه ای از مراسم، عقاید، و آئین های گوناگون بود که نزد پیروان ادیان مختلف رواج داشت و او آن ها را برای برقراری اتحاد دینی در سرزمینی با

ادیان متعدد به کار گرفت تا آزادی و امنیت دینی را در کشور هند برقرار سازد (بنگرید به پزشکی، ۱۳۷۹: ۷۱۵-۷۱۶).

۴. آموزه وحدت ادیان در مکتب آذرکیوان

از آموزه‌های مهم آذرکیوان اعتقاد به «وحدت ادیان» و تبیین نوعی کثرت‌گرایی دینی است. وی با تأکید بر یکی‌بودن راه همه ادیان بر این باور است که در همه ادیان می‌توان خداوند را جست‌وجو کرد و از راه همه ادیان می‌توان به او رسید. آذریان معتقدند همه ادیان در حقیقت یکی‌اند، چون همه پیامبران از سوی خدایی واحد برگزیده شده‌اند و نیز اعتقاد به همه ادیان می‌تواند راه نجات و سعادت را پیش‌روی آدمی قرار دهد و به قول خود ایشان «نزد آبادیان به هر دین توان نجات یافت» (بهرام‌بن فرهاد، ۱۲۷۰ق: ۱۸۰) و «به هر دین به خدا توان رسید» (دبستان‌المذاهب، ۱۳۶۲: ج ۱، ۴۷). مهم آن است که با هر دین و مذهبی که داریم راه خودشناسی و تزکیه نفس را در پیش گیریم، و گرنه تغییر دین و رهاکردن اعتقادات خود و پذیرش دین دیگر لزوماً به رستگاری نمی‌انجامد.

مخالفت نفس آن است که از خواب بسیار و خورد و عقیده و تعصب خویشی و دشمنی دشمن دور شوی و آزار به جان‌دار نرسانی و صمت (= سکوت) و جوع (= گرسنگی) و سهر (= بی‌خوابی) و ذکر را رفیق گردانی، نه آن‌که از کیشی به کیش دیگر روی، هندو زن‌گذاری و دختر مسلمان‌گیری و زنا بهلی و سنجه شماری و گوشت خوک نخوری و همت بر اکل لحم گاو گماری و از بت‌خانه گردی و راه مسجد برداری (بهرام‌بن فرهاد، ۱۲۷۰ق: ۱۷۶).

چنان‌که خداوند واحد است، حقیقت ادیان نیز واحد است و تفرقه و تفاوتی در میان نیست. دلیل کثرت ادیان و تفاوت ادیان تنها در زبان بیان آنهاست، چون هر قوم و ملتی به زبانی متفاوت سخن می‌گویند:

اگر گویند برای انتظام مهام یکی از انبیا کافی باشد، پس نبی واحد باید و این کثرت ایشان از چیست، جواب آن‌که به هر زمانی پیغمبری مرسول داشته تا مردم خود را دعوت کند، چه ایشان به زبان دیگر عادت نکرده‌اند، چنان‌که در قرآن مجید آمده و ما أرسلنا [مِن رسول] إِلَّا بِلِسَانِ قَوْمِهِ^۱ (همان: ۳۲۶).

و به همین ترتیب و با همین روش به سؤالات دیگری نیز که در این زمینه مطرح می شود پاسخ می‌گویند؛ مثلاً به دعوی پیامبرانی که گفته‌اند «ما بر همه عالمیان رسولیم» (همان). خدا را به جمیع ادیان توان یافت و به هر راه به یزدان توان رسید، چه هیچ طریق نیست که بدان جا منتهی نشود؛ چه اصل شجر یکی است، اگر شاخ‌هاش کثیر باشد. پس عبارت که ثمر باشد آن است، در جمیع دین‌ها که شاخ‌هاست یک‌سان بود و در طعم ثمر تفاوت یافت نشود و آن‌چه فرموده «ما أرسلناکَ إِلَّا کافةً للناس»^{۱۱} از این آن خواهد که هرکه خواهد به دین او بگردد معنی نیست، چنان‌که گفتیم؛ و هم‌چنین مراد آن باشد که بر هرکه اطلاق لفظ ناس کنند او پیغمبر باشد و ظاهر است که ناس آدمیان را جز عرب نگویند، چه مراد به فارسی ترجمه او نیست. به هر تقدیر، دین هیچ پیغمبر و کیش هیچ رسولی منسوخ نیست، بیت از بهر تو یک ذره چو خالی نتوان یافت / قطع نظر از دیر و مسیحا نتوان کرد. و آن‌چه حضرت رسالت‌پناه صلی‌الله‌علیه‌فرموده اختلاف العلماء رحمة و کلّ مجتهد مصیب فان اصاب فلة أجران و إن اخطأ فلة اجراً واحداً از این آن می‌خواهد که راه متعدد است و پرستش خدا به هر طور می‌توان کرد و اگر من عندی ریاضت بکشد و اعتقاد به هیچ‌یک از علمای سابق نکند نیکو باشد. و آن‌چه گفته‌اند «العلماء ورثة الأنبياء» از این آن می‌خواهد که اگر پیغمبران سابق نمانده‌اند، اما ورثه ایشان که علمای آن قوم‌اند باقی‌اند، پس تلقین ایشان عمل توان کرد، چنان‌چه گفته‌اند، بیت زنده است کسی که از تبارش / مانده خلقی بیادگارش (همان): (۳۲۷-۳۲۸).

به عقیده آذریان، مؤمنان یک دین نباید پیروان ادیان دیگر و

ماعداء خود را ضال و گمراه دانند، عاقل باید به نظر انصاف نگاه کند که تیغ چنان‌چه بر ابدان ترسا و یهود برنده است بر اجساد مسلمانان هم چنان قاطع است، و چنان‌که گبر از خوردن زهر می‌میرد، مسلمان هم چنان هلاک می‌شود؛ به طریقی که هندو گرسنه می‌شود، مسلمان نیز جایع با شد؛ پس ترجیح و تفصیل تیغ تازی از چیرست و تحقیر و اهانت دیگران از چه؟ پس نزد منصفین مبرهن گردد که هر دو یکسان‌اند و فضیلت به کسب نیکوست (همان: ۱۸۴).

در کتب آذریان بارها تأکید می‌شود که تفاوت ادیان و مذاهب و فرقه‌های گوناگون دینی و عرفانی و فلسفی تنها در نام است و به دلیل زبان‌های مختلف اقوام و مردم گوناگون؛

چنان‌که امام ارباب کشف و اعیان و مقتدای اصحاب استدلال و برهان، آذرکیوان، در آیینة اسکندر که از تصانیف آن حضرت است آورده که اختلاف فریقین مذکورین در

نام است، چنان‌که پندت سمارنک بهندی، و موبد به فارسی، و متکلم بتازی، و سیناسی بهندی، و هیربد به فارسی، و صوفی به تازی، و جوکی به هندی و فرزانه بنیاد گشسپی به فارسی و اشراقی به عربی، تفاوت درین جا ست، ورنه در آن‌جا چه آب و چه ماء و چه سو و چه پانی (همان: ۱۶۳-۱۶۴).

می‌دانیم که هم‌سان‌انگاری شخصیت‌های تاریخی و اساطیری با یک‌دیگر در متون و کتب دوره‌های مختلف رایج است، اما در نوشته‌های آذریان معنای دیگری هم می‌تواند داشته باشد. آذریان بیش از آن‌که به اسامی و ظاهر داستان‌های تاریخی توجه داشته باشند، به رموز و پشت آن می‌نگرند و این اسامی را صورت‌ظاهری یک حقیقت واحد می‌دانند که در هر مکانی و زمانی رنگ و شکلی متفاوت می‌تواند داشته باشد. آن‌چه بهرام فرهاد با عنوان «اختلاف لغات و استبعاد السنه» یاد کرده است، در نظر آذریان اهمیتی ندارد، بلکه معنای واحدی که همه این اسامی بر آن دلالت دارند برای ایشان مهم است.

آذریان این باور و اعتقاد را به شاهان و حکمای پیشین خود نیز نسبت می‌دهند و می‌گویند پیشینیان هم بر این باور استوار بودند که با هر دینی می‌توان نجات پیدا کرد و جنگ به دلیل برتری یک دین بر دینی دیگر ناپسند و نادرست است؛ مثلاً جمشید در اندرزهای خود سفارش کرده است که نباید به ادیان دیگر تعصب نشان داد (همان: ۴۰۳) و درباره گشتاسب شاه، حامی زردشت، نیز آورده شده است که او کسانی را که به دین زردشت می‌گرویدند عزیز می‌داشته و به پیروان ادیان دیگر آزاری نمی‌رسانده است.

به قتل آوردن گشتاسب جمعی را که خلاف کرده‌اند غلط است؛ چه نزد آبدیان به هر دین توان نجات یافت و آن‌چنان بود که گشتاسب بعد از ابصار و مشاهده اعجاز به تعظیم او (= زردشت) پرداخت، همگی ایرانیان بنا بر معجزات بدو گرویدند، هر که به دین او نقل می‌کرد گشتاسب او را انعام متکثره عطا فرمودی، والا هیچ آزاری نرسانیدی. بنابراین، در اقرب اغلب جمعی کثیر بدو گرویدند. گشتاسب در هر منزلی معبدی بنا فرمود و جمعی از آذرپرستان را بدان‌جا تعیین کرد، اوقات و سیورغال برای او قرار داد. با آن‌که بر آئین سابق کواکب پرستی و آفتاب پرستی و آذرپرستی را نیز منظور می‌داشتند، اما اکثر از حکما و ایمه کشف و شهود و خداپرستان و علما به دین او رغبت کردند. در اندک مدتی در ایران علما زنددان و عالمان او ستاخوان بسیار به هم رسیدند. چون این رسم محمود و ممضی گشت و آفتاب نبوت زردشت بر عالمیان تافت، گشتاسب نیز در بزرگداشت دین مساعی جمیله به‌ظهور رسانیده و متابعان زردشت را به‌غایت نیکو داشت، با آن‌که مضرتی و آزاری به اغیار نرسانید و عابدان هر ملت را دوست داشتی (همان: ۱۸۰-۱۸۱).

هنگامی که آذرکیوان در هند بود، با علما و دانشمندان ادیان گوناگون گفت‌وگوهای بسیار داشته است و احتمالاً گاه‌به‌گاه در جلساتی که در عبادت‌خانه فتحپور سیکری برگزار می‌شده شرکت می‌کرده است. این عبادت‌خانه را اکبر شاه در شهر فتحپور برپا ساخت تا دانشمندان ادیان و مذاهب گوناگون در آنجا گرد هم آیند و آزادانه درباره عقاید و باورهای خود گفت‌وگو کنند. خود اکبرشاه نیز در این جلسات حضور می‌یافت و بر مباحثات نظارت داشت. در کتاب *شارستان چهارچمن* از جلساتی یاد شده است که شاید همان جلسات عبادت‌خانه اکبرشاه باشد. در این جلسات پیروان ادیان مختلف، از جمله آذریان، حضور دارند و با یک‌دیگر درباره آرا و عقاید بحث می‌کنند. در یکی از این جلسات که هم آذرکیوان و هم تعدادی از شاگردان نزدیک او، مانند موبد هوش و نیز دانشمندان ادیان دیگر مانند زردشتیان و مسلمانان، حضور دارند، بحثی طولانی درباره اعتقادات آذریان سر می‌گیرد و موبد هوش درباره اعتقادات این مکتب به تفصیل سخن می‌گوید. وی در آغاز سخن اشاره‌ای به حضور پارسیان نزد شاه می‌کند که احتمالاً به شاه اکبر و دیدار وی با زردشتیان هند اشاره دارد.

آن جناب فرمود که این زمره که پیش پادشاه شما آمده‌اند اینان را پارسی نمی‌گویند، پارسیان ماییم که پارسیان پارسی کیشیم و توابع ما را نیز به این نام خوانند (بهرام بن فرهاد، ۱۲۷۰ق: ۵۶).

موبد هوش پس از آن که بحث مفصل خود را به پایان می‌برد و به همه پرسش‌ها پاسخ می‌دهد، بر مسلک اصلی مکتب آذرکیوان که مدارا و هم‌زیستی با همه ادیان و مذاهب است تأکید می‌کند و می‌گوید:

مراد شما تحقیق کردن بوده، بنابر آن ما اظهار نمودیم، والا مذمت هیچ احدی پیشه ما نیست. نزد ما مدار بر ریاضت و تهذیب اخلاق است نه از زبان درازی، هر چند خواهند در حق ما بگویند ما بر سر آن مجادله نکنیم، اگر چنین می‌کردیم هرآینه مذهبی به ما منسوب می‌شد و جانب ما تقویت می‌یافت، لیک ما خواهان آن نیستیم، بیت زاهد ظاهرپرست از حال ما آگاه نیست / هرچه گوید در حق ما جای هیچ اکراه نیست (بهرام بن فرهاد، ۱۲۷۰ق: ۶۶).

در *دبستان‌المذاهب*، روش و رفتاری به آذریان نسبت داده شده که «آمیزه و فرهنگ میرچار» نامیده شده است و به همین اعتقاد ایشان درباره وحدت همه ادیان اشاره دارد. روش آذریان در این طریق بر احترام و بزرگداشت همه ادیان و مذاهب دیگر بنیان نهاده

شده است. آنان بر اساس همین روش کسانی را که در مجالس ایشان حاضر می شوند با گشاده‌رویی و تعظیم و تکریم می‌پذیرند، دین و باورهای او را محترم می‌دارند، همواره از بغض و تعصب در یک دین و ترجیح و گزینش ملتی بر ملت دیگر و دینی بر دین دیگر دوری می‌کنند، و هیچ‌گاه کسی را به تغییر دین و اعتقادش رهنمون نمی‌شوند. تمام این رفتارها بنابر اصل مذهب آنان است که «به هر دین، به اعتقاد ایشان، به خدا توان رسید». مؤلف *دبستان‌المذاهب* این راه‌وروش را چنین شرح داده است:

این طایفه این طریق را آمیزه فرهنگ و میرچار نامند. چون کسی از بیگانگان کیش ایشان به مجلس این فرقه آشنا شود، او را درشت‌نگویند و راه مذهب او را ستایند و بدان چه گوید پذیرند و در تعظیم و تکریم دقیقه‌ای از دقایق فرونهند، بنابر اصل مذهب خویش که: به هر دین به خدا توان رسید. و اگر جداگانه کیشان التماس پردازش که آن را انکار نیز گویند کنند، یعنی شغل درخواست نمایند تا بدان به حق قربت جویند، دریغ ندارند، ولی از کیشی که او در آن است او را نقل نفرمایند و غیر از رفع، رنج‌رسانیدن واجب‌نشانند. چون کسی را بدیشان کار افتد از اخروی و دنیوی که ستوده باشد آن مایه که توانند در همراهی و مددکاری کوتاهی نگزینند و از تعصب و بغض و حسد و حقد و ترجیح ملتی بر ملتی و گزیدن کیشی بر کیشی احتراز نمایند و دانشوران و درویشان و پرهیزکاران و یزدان‌پرستان هر آئین را هرآینه دوست دارند و عوام‌الناس را نیز بد نخواهند و نکوهش دنیاپرستان نکنند و گویند: آن‌که دنیا نخواهد او را نکوهش دنیا چه کار، نکوهش پیشه حاسد است. و راز خویش با بیگانه درمیان نهند و آن‌چه کسی با ایشان گوید آشکارا نسانند (*دبستان‌المذاهب*، ۱۳۶۲: ج ۱، ۴۷).

بازتاب این باور آذریان را در تأویلاتی که از اساطیر و داستان‌های گوناگون آورده‌اند می‌توان دید؛ برای نمونه، تأویلی که یکی از شاگردان آذرکیوان به نام اسپندیار بن رستم پارسی از خواب بخت‌النصر بیان کرده است با همین عقیده هم‌سوست. وی اجزای گوناگون آن صنم و هیئتی را که بخت‌النصر در خواب دیده بود به ادیان گوناگون و اختلاف آن‌ها تعبیر می‌کند و قدم‌های سفالین او را نشان آن می‌داند که همه ادیان یکی‌اند و نزاع میان ایشان عبث و بیهوده است، «چون خدا را به همه دین توان پرستش کرد». سنگ بزرگی که صنم را درهم می‌شکند و آن را چون غباری پراکنده می‌کند «عبارت از بزرگی و یک‌رنگی و صلابت شریعت رسول عجم است که همه را یک‌سان تصور کند و اختلافات از میان برچینند» (بهرام بن فرهاد، ۱۲۷۰ق: ۱۴۸-۱۴۹).

۵. نتیجه گیری

بی تردید اعتقاد به صلح کل و تلاش برای تشکیل جامعه‌ای که پیروان همه ادیان و مذاهب با احترام به یکدیگر در صلح و آرامش زندگی کنند و با هم گفت‌وگو داشته باشند مهم‌ترین هدف اکبر شاه بوده است. یکی از مهم‌ترین نزدیکان اکبر شاه که او را در تحقیق درباره ادیان گوناگون یاری می‌رساند شیخ ابوالفضل علامی بود. او حکما و دانشمندان ادیان و مذاهب گوناگون را در سرزمین‌های مختلف به کشور هند و دربار اکبر شاه فرامی‌خواند تا از عقاید خود با اکبر شاه سخن بگویند. حاصل این گفت‌وگوها و هم‌اندیشی‌ها مجموعه‌باورهایی بود که در این مقاله نیز به آن‌ها اشاره شد. این باورها را اکبر شاه و نزدیکانش به‌عنوان دین و مذهبی جدید رواج نمی‌دادند، بلکه آن را راهی برای گفت‌وگوی صلح‌آمیز بین پیروان ادیان می‌دانستند. بنابراین، روشن است که برای رسیدن به صلح کل همه ادیان و مذاهب پذیرش و رواج عقاید مشترک ادیان بهترین راه بوده است. مقایسه هریک از عقاید اکبر شاه با باورهای ادیان دیگر مانند حکمای فرس و یونان و هند، صابئی، صوفیه، زردشتیان، یزدانیان، هندوان، ترکان، و مغولان در کتب تاریخی این دوره نشان از اعتقاد اکبر شاه به همین موضوع دارد.

روش اکبر شاه و ابوالفضل علامی در تدوین عقاید دین الهی آن بود که درباره باورهای همه ادیان و مذاهب تحقیق می‌کردند و با نوشتن نامه و دعوت از بزرگان و رهبران ادیان به دربار و مطالعه کتب و رساله‌هایشان با اندیشه‌های آن‌ها آشنا می‌شدند. نظر اکبر شاه درباره رسم «ساتی» نزد هندوان این بود که نباید مانع زن هندی شوند که مایل است با شوهرش سوزانده شود، ولی هیچ زنی را هم به جبر و اکراه نسوزانند و این نشان می‌دهد که اکبر شاه تمامی آداب و رسوم ادیان و اقوام دیگر را نمی‌پذیرفته و رواج نمی‌داده است. او حتی تناسخ را که از آموزه‌های بنیادین دین هندو، دین اکثریت مردم هند، است پس از تحقیق و «یافتن دلیل قطعی» پذیرفته است.

درباره احتمال ارتباط اکبر شاه و آذرکیوان و اثرپذیری آن‌ها از یکدیگر، به نظر نگارنده، داستان نامه اکبر شاه به آذرکیوان درست است و مطلبی که در *شاهستان چهارچمن* درباره ارتباط شیخ فیضی و شیخ ابوالفضل با شاگردان آذرکیوان آمده است تأییدی بر این داستان است.

شیخ فیضی و شیخ ابوالفضل که دو تن مذهب‌الاحلاق و حکیم مشرب بودند و بر آئین قدما و حکما عمل می‌کردند و منکر ظاهر اقوال شیعه پندارند و ما احوال شیخ ابوالفضل

از آن می‌دانیم که دستورالعملی از حضرت ذوالعلوم خواست در پرستاری کواکب و امثال آن که نزد حکما برای عروج روح و نشاط نشاء آخر است، بعد از آن خبر آوردند که اصلاً از آن برنگشته و حق مراد نام درویشی که از خوردی با شیخ ابوالفضل و فیضی برادرش آشنا بود گفتی که در هنگامی که دو ستکام یزدانی کیش به هند آمد شیخ فیضی و ابوالفضل ازو طریقه آفتاب‌ستایی و کواکب دیگر آموختند (همان: ۲۴۴-۲۴۵).

احتمالاً اکبر شاه و ابوالفضل علامی در مسئله پرستش کواکب نظر آذرکیوان را نیز مانند بسیاری از حکمای دیگر جویا شده‌اند و ممکن است، چنان‌که بهرام‌بن فرهاد آورده است، شیخ فیضی و ابوالفضل به واسطه یکی از شاگردان آذرکیوان با طریقه پرستش آفتاب و کواکب در مکتب آذرکیوان آشنا شده باشند. این مسئله ظاهراً یکی از پیچیده‌ترین چالش‌های دین الهی اکبرشاه بوده و وی درباره آن بیش‌ترین تحقیق و جست‌وجو را انجام داده است.

درباره تأثیر متقابل آموزه صلح کل اکبرشاه با آنچه در *دبستان‌المذاهب* با عنوان آمیزه فرهنگ یا میرچار به نام فرقه آذرکیوان ثبت شده است نگارنده معتقد است که آموزه اکبرشاه مستقل از آمیزه میرچار و حتی پیش از آن تدوین شده است. آموزه صلح کل اکبرشاه در واقع بنیاد و اساس عقاید اکبرشاه را تشکیل می‌دهد که وی با تکیه بر آن جست‌وجوی عقاید پیروان ادیان گوناگون در هند و کشورهای دیگر پرداخت، بزرگان و اندیشمندان ادیان مختلف را به هند فراخواند، و به ترجمه متون مقدس و مهم آنان دست زد. به نظر نگارنده، دعوت رهبران ادیان و مذاهب گوناگون، از جمله آذرکیوان، به دربار اکبر شاه بر اساس همین باور و آموزه انجام گرفته است و پذیرفتن این امر که اکبرشاه آموزه صلح کل را از آذرکیوان وام گرفته باشد دشوار است. از سوی دیگر، اگر در این مورد نیز اکبرشاه و شیخ ابوالفضل از نظرهای آذرکیوان بهره برده بودند در کتب آذریان، مانند *شارس‌ستان چهارچمن* و *دبستان‌المذاهب*، به آن اشاره می‌شد؛ چنان‌که درباره پرستش کواکب بهرام‌بن فرهاد تأکید می‌کند که شیخ ابوالفضل بر دستورالعملی که از آذرکیوان درخواست کرده باقی مانده است و «اصلاً از آن برنگشته است». میرزا ذوالفقار نیز در فصل عقاید الهی در *دبستان‌المذاهب* مکرر به شباهت عقاید اکبر شاه و عقاید یزدانیان اشاره کرده است و اگر درباره این اعتقاد مهم اکبرشاه که با عنوان «گلشن همیشه‌بهار صلح کل» از آن یاد کرده است سخنی مبنی بر اثرپذیری از آموزه‌های آذرکیوان در میان بود، حتماً وی به آن اشاره می‌کرد.

به نظر می‌رسد که آذرکیوان (۱۰۲۸-۹۴۰ق) که به گواهی نوشته‌های آذریان «در بازپسین روزها» و در اواخر عمر خویش به هند و شهر «پتنه» رفت و در آنجا مقیم شد هیچ‌گاه به

دربار اکبر شاه نرفته است و اگر نامه‌ای نیز به او نوشته شده در ردیف نامه‌های دیگری بوده است که به رهبران ادیان و مذاهب گوناگون می‌نوشتند و آن‌ها را به دربار دعوت می‌کردند. به نظر نگارنده در پرستش کواکب، اکبرشاه بیش از همه از برخی فرقه‌های هندو که آفتاب را پرستش می‌کردند و برخی افراد این فرقه‌ها، از جمله فردی به نام بیریر، اثر پذیرفته است. بدائونی از این شخص در کنار شیخ ابوالفضل و حکیم ابوالفتح شیرازی به‌عنوان کسانی نام برده است که اکبرشاه را از دین منحرف ساختند و اگر آذرکیوان نیز نقش جدی در شکل‌گیری عقاید اکبرشاه داشت، بدائونی که یکی از بزرگ‌ترین متقدان اکبرشاه بود از ذکر نام او نمی‌گذشت. آموزه میرچار نیز اگر در زمان خود آذرکیوان نوشته شده باشد، احتمالاً زمانی تدوین شده است که آذرکیوان در هند ساکن بود و از فضایی که اکبر شاه ایجاد کرده بود اثر پذیرفته است؛ فضایی که حاصل تلاش اکبر شاه، سال‌ها پیش از آمدن آذرکیوان به هند، بود و در واقع اساس و زیربنای اعتقادات او را تشکیل می‌داد.

پی‌نوشت‌ها

۱. بنگرید به وحید مازندرانی، ۱۳۳۵؛ جهانی و محمودی، ۱۳۹۱؛ پناهی و فتاحی، ۱۳۹۱؛ عبادی و علی‌مردی، ۱۳۹۴.
 ۲. در نوشته‌های عرفانی چشتیه، دو کلمه خانقاه و جماعت‌خانه به‌جای هم به‌کار می‌روند؛ اما درحقیقت جماعت‌خانه‌های فرقه چشتیه اقامت‌گاهی برای درویشان این فرقه بوده است که به‌صورت سرسرای ساخته از چپر در کنار خانقاه‌های چشتیه ساخته شده و مانند خانقاه، جایگاه عبادت و دعا بوده است. در این جماعت‌خانه‌ها به روی همه باز بوده است و درویشان و قلندران و همه مردم به‌راحتی می‌توانستند در آن‌جا گرد هم آیند و چشتیان نیز با هرچه داشتند از میهمانان پذیرایی می‌کردند (رضوی، ۱۳۸۰: ۲۶۱).
 ۳. عبدالقادر بدائونی اشاره و توجه اکبرشاه را به پرستش آفتاب دلیل تعلق خاطر وی به جشن نوروز ذکر کرده است: «...و حکما و فضلائی مقرب مقهور قوی آوردند که آفتاب نیر اعظم و عطیه‌بخش تمام عالم و مربی پادشاهان و پادشاهان مروج اویند و این معنی باعث تعظیم نوروز جلالی شد که از زمان جلوس هر سال در آن روز جشن می‌داشتند» (بدائونی، ۱۳۸۰: ج ۲، ۱۸۱؛ نیز بنگرید به نوروزی، ۱۳۸۹: ۱۲۰-۱۲۳).
 ۴. یکی از این گروه‌ها نقطویان بودند و نیز احتمالاً زردشتیان و آذرکیوانیان.
۵. به‌جز رسوم مهم و جدیدی که اکبر شاه براساس عقاید ادیان و مذاهب گوناگون رواج داد و در این بخش به آن‌ها اشاره شد به برخی دیگر از نوآوری‌های اکبرشاه در آداب و رسوم خرد و

- جزئی مردم هند نیز در کتاب‌ها اشاره رفته است؛ برای نمونه غسل پیش از جماع نه پس از آن، طعام‌نپختن برای درگذشتگان، و جشن گرفتن در روز تولد آنان به جای برگزاری مراسم و آداب و رسوم که در روز مرگ برگزار می‌شده است، حرام کردن کشتن گاو و خوردن گوشت آن، و ترویج آدابی متفاوت برای تدفین مردگان (دبستان‌المذاهب، ۱۳۶۲: ج ۱، ۳۰۰-۳۰۲).
۶. پیش از اکبر شاه نیز کسانی در شبه‌قاره هند بودند که سعی در ایجاد وفاق بین ادیان داشتند، به‌ویژه تلاش کرده بودند تا تلفیقی بین دین هندو و دین اسلام پدید آورند. رامانندا (ز ۱۲۹۹م)، از مکتب بهکتی؛ کبیر (ز ۱۳۹۸م)، شاعر و عارف هندی؛ و نانک (ز ۱۴۶۹م)، بنیان‌گذار دین سیک از این افرادند. نانک بعد از آمدن بابر به هند درگذشت، اما جنبش دینی نانک بعد از او ادامه پیدا کرد. گوروی چهارم بعد از نانک با اکبر هم‌دوره بود و عبادت‌گاه و معبد زرین شهر امریتسر را از او دریافت داشت (جهانی و محمودی، ۱۳۹۱: ۱۵). در بستر چنین زمینه فکری‌ای، اکبر طرح دین الهی را مطرح کرد که باید آن را مهم‌ترین شاخصه و نشانه حکومت این شاه دانست. اکبر را باید اولین حاکمی دانست که خود مکتبی را بنیان گذاشت که پیامش صلح کل و آشتی بین ادیان بود.
۷. بلاذری، ۱۳۳۵: ۵۳۷-۵۳۸؛ نیز بنگرید به مجتبایی و علی‌زاده مقدم، ۱۳۸۷: ۵۳.
۸. برای منابع دیگر در این باره بنگرید به جهانی و محمودی، ۱۳۹۱: ۵. پانوش ۲.
۹. برای آگاهی بیش‌تر درباره سیاست دینی حکومت‌های اسلامی در شبه‌قاره هند از آغاز تا تأسیس حکومت بابرین بنگرید به مجتبایی و علی‌زاده مقدم، ۱۳۸۷: ۵۳-۶۳.
۱۰. سوره ابراهیم، آیه ۴.
۱۱. سوره سبأ، آیه ۲۸. در حاشیه کتاب این آیه چنین ترجمه شده است: «نفر ستاده‌ایم تو را مگر به‌کلی برای مردمان» (بهرام‌بن فرهاد، ۱۲۷۰ق: ۳۲۷).

کتاب‌نامه

- بدائونی، عبدالقادر (۱۳۸۰). *منتخب‌التواریخ*، ۲ ج، به تصحیح مولوی احمدعلی صاحب، با مقدمه و اضافات توفیق هـ سبحانی، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- بلاذری، احمد بن یحیی (۱۳۳۵). *فتوح‌البلدان*، به تصحیح صلاح‌الدین منجد، قاهره: مکتبه النهضة المصرية.
- بهرام‌بن فرهاد (۱۲۷۰ق). *شاه‌رستان چهارچمن*، به کوشش سیاوخش بن اورمزدیار یزدانی ایرانی، بمبئی: بی‌نا.
- پزشک، منوچهر (۱۳۷۹). «اصلاح‌گری سیاسی — اجتماعی و سیاست دینی اکبرشاه»، در: *دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی*، ج ۹، تهران: دایرة‌المعارف بزرگ اسلامی.
- پناهی، یعقوب و فرزاد فتاحی (۱۳۹۱). «تبیین تسامح مذهبی در بستر حکمرانی اکبرشاه گورکانی»، *نخردنامه*، س ۳، ش ۸.

۲۴۰ نگاهی تطبیقی به صلح کل اکبری و آموزه وحدت ادیان در مکتب آذرکیوان

- جهانی، روشنگر و ابوالفضل محمودی (۱۳۹۱). «صلح کل اکبری در پایان هزاره اول اسلامی»، پژوهش‌نامه ادیان، س ۶، ش ۱۲.
- دبستان‌المناهب (۱۳۶۲). به‌اهتمام رحیم رضازاده ملک، ج ۲، تهران: کتابخانه طهوری.
- رضوی، سیداطهر عباس (۱۳۸۰). تاریخ تصوف در هند، ترجمه منصور معتمدی، ج ۱، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- عبادی، احمدرضا و محمدمهدی علی‌مردی (۱۳۹۴). «دلایل مطرح‌شدن دین الهی از سوی اکبرشاه گورکانی در هند»، پژوهش‌های ادیانی، س ۳، ش ۶.
- عبدالرب آبادی، شمس‌العلماء محمدمهدی و دیگران (۱۳۲۴). نامه دانشوران ناصری، تهران: مطبعه علی‌قلی خان قاجار.
- علامی، ابوالفضل (۱۸۷۹). اکبرنامه، به‌کوشش مولوی عبدالرحیم، ج ۲، کلکته: ایشیاتک سوسیتی.
- مجتبایی، فتح‌الله و بدرالسادات علی‌زاده مقدم (۱۳۸۷). «سیاست دینی حکومت‌های اسلامی در شبه‌قاره هند (از آغاز تا تأسیس حکومت بابریان)»، فصل‌نامه علوم انسانی دانشگاه الزهراء، س ۱۷، ش ۷۱.
- مقیم هروی، احمدبن محمد (۱۹۲۷). طبقات اکبری، به‌تصحیح و تنقیح بی. دی. ام. ائی. سی. اس.، ج ۳، کلکته: ایشیاتک سوسیتی.
- نوروزی، جمشید (۱۳۸۹). «جشن نوروز در دربار تیموریان هند»، مطالعات تاریخ اسلام، س ۱، ش ۴.
- وحید مازندرانی، غلام‌علی (۱۳۳۵). «دین الهی»، یغما، ش ۹۳.
- هندوشاه استرآبادی، محمدقاسم (۱۳۸۸). تاریخ فرشته، به‌تصحیح و تعلیق و توضیح و اضافات محمدرضا نصیری، ج ۲، تهران: انجمن آثار و مفاخر فرهنگی.
- یعقوبی، احمدبن اسحاق (۱۳۴۳). تاریخ یعقوبی، ج ۲، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.

Aoki, T. (2002). 'The Transformation of Zoroastrian Messianism in Mughal India', *Orient*, Vol. 37.

Sheffield, Daniel J. (2014). 'The Language of Heaven in Safavid Iran: Speech and Cosmology in the Thought of Āzar Kayvān and His Followers', *No Tapping around Philology, A Festschrift in Honor of Wheeler McIntosh Thackston Jr. 's 70th Birthday*. Edited by Alireza Korangy and Daniel J. Sheffield. Wiesbaden.